

СЕКЦІЯ 1. ЗАГАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ; ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ

УДК 159.952

ЩОДО ПИТАННЯ ПРО ПСИХОЛОГІЮ ДОВІЛЬНОЇ УВАГИ

Бруннер Є.Ю., к. біол. н.,
доцент кафедри психології

У статті узагальнено наявні відомості й уявлення про довільну увагу. На основі наявних визначень із застосуванням технології інтелект-мапування уточнено поняття «довільна увага». Описано її функції, властивості, причини та фактори виникнення, фактори підтримування і зникнення.

Ключові слова: довільна увага, визначення, причини виникнення, різновиди.

В статье обобщены имеющиеся сведения и представления о произвольном внимании. На основе существующих определений с применением технологии интелект-картирования уточнено понятие «произвольное внимание». Описаны его функции, свойства, причины и факторы возникновения, факторы поддержания и исчезновения.

Ключевые слова: произвольное внимание, определение, причины возникновения, разновидности.

Brunner E.Y. ON THE PSYCHOLOGY OF THE VOLUNTARY ATTENTION

The article summarizes the existing data and conceptions of the voluntary attention. On the basis of the existing definitions with the help of the Mind mapping technology the notion of the voluntary attention has been clarified. The article also describes its functions, properties, causes and conditions for its arising; factors of its maintenance and decurrence.

Key words: voluntary attention, definition, origin causes, varieties.

Постановка проблеми. Із розвитком суспільства, релігії й наукової думки формувалися уявлення про психологічні явища загалом та увагу зокрема. Одну з перших письмових згадок про зв'язок уваги з іншими психічними явищами зустрічаємо в 400 р. до н. е. в практичному давньоримському poradniku з тренування пам'яті для ораторів: «Перше, що треба знати: якщо ви спрямуєте увагу на події, що проходять через ваш розум, то ви краще їх сприймете» [43, с. 256]. Виділення ж довільної й мимовільної уваги історики психології знаходять уже в працях давньогрецького філософа Аристотеля [45, с. 157]. Із того часу здійснювалися численні спроби як дати дефініцію поняттю «увага», так і визначити її види, різновиди та форми.

Ступінь розробленості проблеми. Актуальність статті полягає в тому, що теми психології довільної уваги (далі – ДУ) вчені, по суті, не торкалися вже досить давно. Унаслідок цього на сьогодні накопичено великий обсяг матеріалу, який потребує переосмислення.

У зв'язку з цим предметом статті стала увага, а об'єктом – довільна увага. Мета статті – визначення дефініції «довільна увага» на основі наявних визначень, опис її функцій, властивостей, причин і факторів виникнення, а також факторів підтримування та зникнення.

Основою методології теоретичного дослідження став контент-аналіз літератури із застосуванням технології інтелект-мапування (Mind mapping), запропонованої Т. Б'юзеном, Б. Б'юзеном [9].

Виклад основного матеріалу. На шляху від мимовільної до довільної увага у своєму розвитку не просто змінює префікс, радикально реорганізує чи не всі свої психологічні, психофізіологічні та фізіологічні механізми, що й відображається в низці синонімів, які розкривають і уточнюють ті чи інші її особливості або сторони. Так, у російськомовних джерелах автори називають ДУ (*произвольное внимание*) вторинною або цілеспрямованою [52], робленою (штучною) [38, с. 316], логічною [11, с. 270], вольовою [2, с. 204; 10, с. 25; 19, с. 54; 20; 23; 29; 34; 47; 53], довільно-інтелектуальною [1], цільовою [15], активною [3; 19, с. 54; 23; 29; 34; 47; 58, с. 129], умисною [17; 18, с. 31; 19, с. 54; 23; 29; 53], примушеною (вимушеною) [32], нарочитою (зумисною) [33]. Незважаючи на таке різноманіття синонімів до поняття «довільна увага», усі вони підкреслюють передусім активну позицію особистості під час зосередження уваги на об'єкті. Стосовно ж самого російського терміна «*произвольный*», можемо зауважити, що його утворено від слова «*изволение*», що позначає волю, ба-

жання [17; 53]. В англomовних джерелах поняття ДУ (*voluntary attention*) також уживається, а нарівні з ним іноді зустрічаються такі рівнозначні у своєму психологічному розумінні терміни, як «спрямована», «ендогенна», «контрольована» або «виконавча» увага [60; 62; 63; 65].

Для того щоб усебічно розглянути питання про те, що ж таке ДУ, ми розібрали 44 її визначення та описи, надані в словниках і енциклопедіях [3; 4, с. 178; 5, с. 470; 7, с. 408; 21, с. 100; 28, с. 124; 37, с. 68; 39, с. 54; 40, с. 196; 44, с. 74; 46, с. 109; 54; 56, с. 61–62; 57, с. 552; 64, lpp. 146], науковій [2, с. 204; 10, с. 25; 19, с. 54; 25, с. 5; 60] і навчальній літературі [8, с. 139; 13; 17, с. 143–156; 18, с. 31; 20; 23, с. 365; 26, с. 27–45; 27, с. 208; 29, с. 191, 192; 31; 30; 34, с. 27–29; 38, с. 53; 41, с. 80–84; 47, с. 161; 51, с. 122; 53; 58, с. 129], починаючи ще з робіт Т. Рібо [38, с. 316–317, 323], У. Джемса [38, с. 238], О.Ф. Лазурського [38, с. 90], а також включно з працями таких класиків, як С.Л. Рубінштейн [42, с. 424], М.Ф. Добринін [6, с. 162], Л.С. Виготський [11, с. 270; 38, с. 479], О.Р. Лурія [22, с. 180–181], В.І. Страхов [50, с. 11], П.Я. Гальперін і С.Л. Кабільницька [12, с. 137]. Усі ці визначення ми вивчили, застосовуючи технологію інтелект-мапування, після чого на основі контент-аналізу отриманої інтелект-мапи склали резюмувальну інтелект-мапу, подану на рис. 1.

Аналіз визначень виявив, що, на думку більшості авторів, ДУ властива тільки людині. З погляду онто- й філогенезу така увага безпосередньо пов'язана з трудовою діяльністю людини, про що писали ще Т. Рібо, У. Джемс, О.Ф. Лазурський [38, с. 90–91], К. Маркс [24, с. 189], а згодом й інші видатні вчені [2, с. 204; 4; 17, с. 143–156; 20; 23, с. 365; 29, с. 191, 192; 30; 37, с. 68; 39, с. 54; 44, с. 74; 47, с. 161; 57, с. 61–62; 54 тощо]. При цьому, як указував Б.Г. Ананьєв, важливою особливістю ДУ є «свідоме переключення уваги з одного об'єкта на інший і концентрація уваги на цьому новому об'єкті» [1, с. 16]. Загалом основними ознаками ДУ є опосередкованість, усвідомленість, довільність, прижиттєве стадіальне формування [10, с. 24]; вона завжди супроводжується внутрішніми розумовими [61] і вольовими зусиллями, спрямованими на підтримку певної інтенсивності зосередження всупереч сторонньому впливу [20].

Онто- й філогенетично ДУ являє собою новий відносно мимовільної етап у становленні складних актів зосередження на різних об'єктах зовнішнього та внутрішнього світу людини. Вона формується тільки при житті людини в процесі оволодіння нею

спеціальними знаряддями-засобами, напрацьованими людством у ході розвитку суспільства.

Функції довільної уваги. Головними функціями ДУ, як уважає більшість авторів, є активна регуляція перебігу психічних процесів [10, с. 24; 30; 29, с. 191; 23, с. 365; 20], регуляція ходу виконання діяльності й контролю її результатів [12; 14, с. 99], контроль і організація поведінки [25, с. 5], збереження об'єкта зосередження й підтримка певної інтенсивності зосередження й всупереч сторонньому впливу [20], формування та руйнування автоматизованих навичок [5, с. 470; 12], а також ігнорування факторів, що відволікають, і фокусування на потрібній діяльності.

У зв'язку з тим, що ДУ відрізняється особливою селективністю й вибірковістю, за її допомогою людина має можливість довільно відзначити або виділити фігуру і тло [11, с. 264–265]. Завдяки високій селективності ДУ людина здатна навіть на тлі сильних перешкод [10, с. 25] виокремлювати й здобувати потрібну та значущу для неї інформацію [18, с. 31] (що як наслідок забезпечує високу ефективність її опрацювання), активно й вибірково «видобувати» з пам'яті потрібні відомості, виділяти головне, суттєве [30]. У кінцевому підсумку ДУ слугує досягненню заздалегідь поставленої та прийнятої до виконання мети [45, с. 157], ухваленню правильних рішень, здійсненню завдань, що виникають у діяльності [30], можливості зосередитися на об'єкті діяльності, не відволіктися, не помилитися у своїх діях [47, с. 161], виконати певну діяльність і досягти якнайкращих результатів [46, с. 109] тощо.

Різноманітність основних функцій, що їх виконує ДУ в нашому житті, подано на рис. 2.

Властивості довільної уваги. Поряд зі спільними для всіх видів уваги властивостями (зосередженість, сталість, обсяг, розподіл і переключення) ДУ має й низку специфічних властивостей.

У деяких дослідженнях засвідчено, що слабкі побічні подразники не знижують ефективності праці, а поліпшують її. Так, І.М. Сеченов указував, що абсолютна тиша не підвищує, а, навпаки, знижує ефект розумової праці, оскільки людині стає складно зосередити свою увагу на поточній діяльності [53]. До важливих властивостей ДУ зараховують також її високу селективність [10, с. 25; 18, с. 31; 30] і темпоральну спрямованість у минуле, теперішнє й майбутнє, про яку писав І.В. Страхов [48–50].

Установлено, що тривалість підтримання ДУ становить приблизно 15–20 хвилин [41, с. 80–84; 47, с. 162; 53], після чого

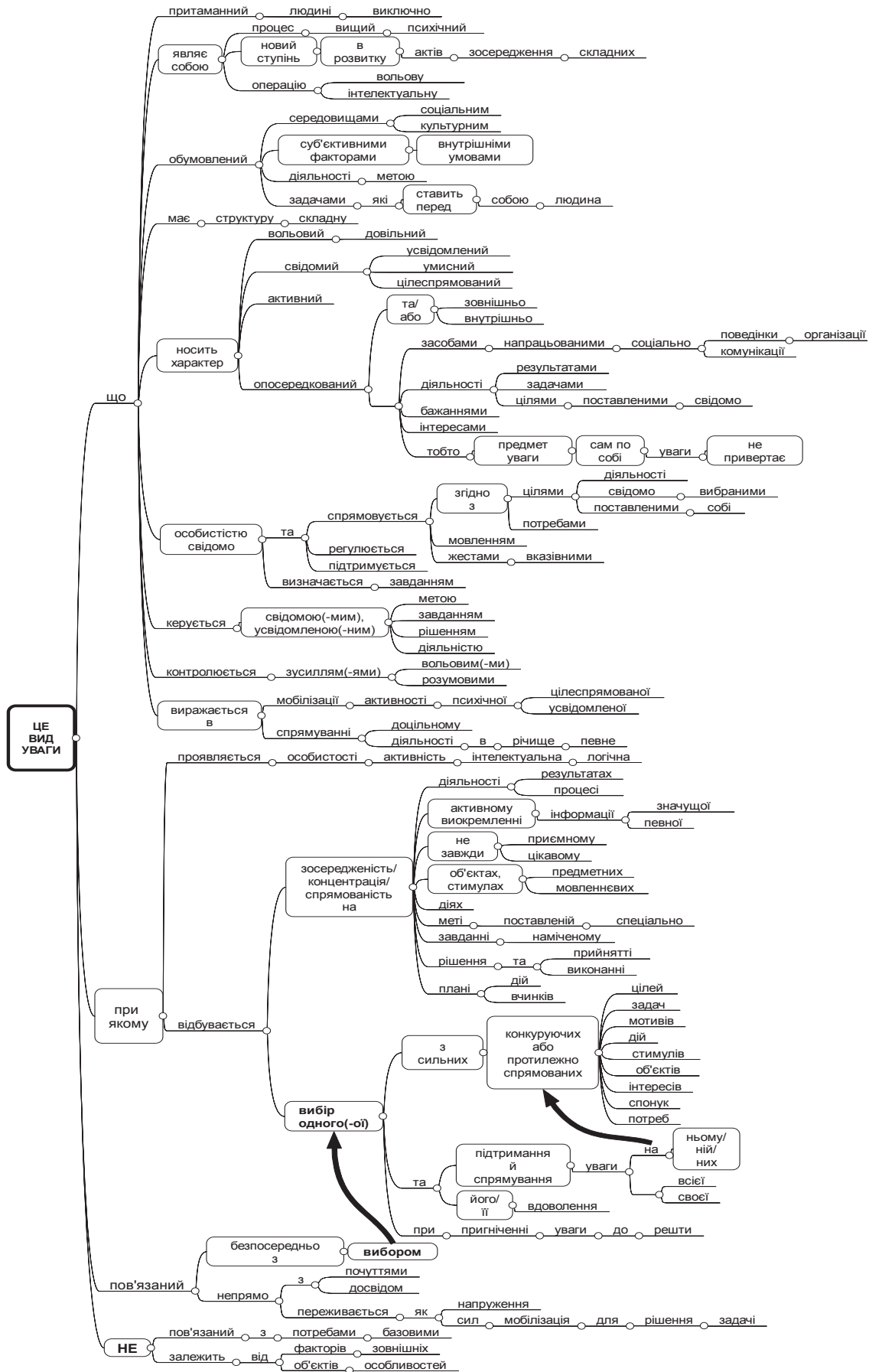

Рис. 1. Інтелект-мапа дефініції «довільна увага»

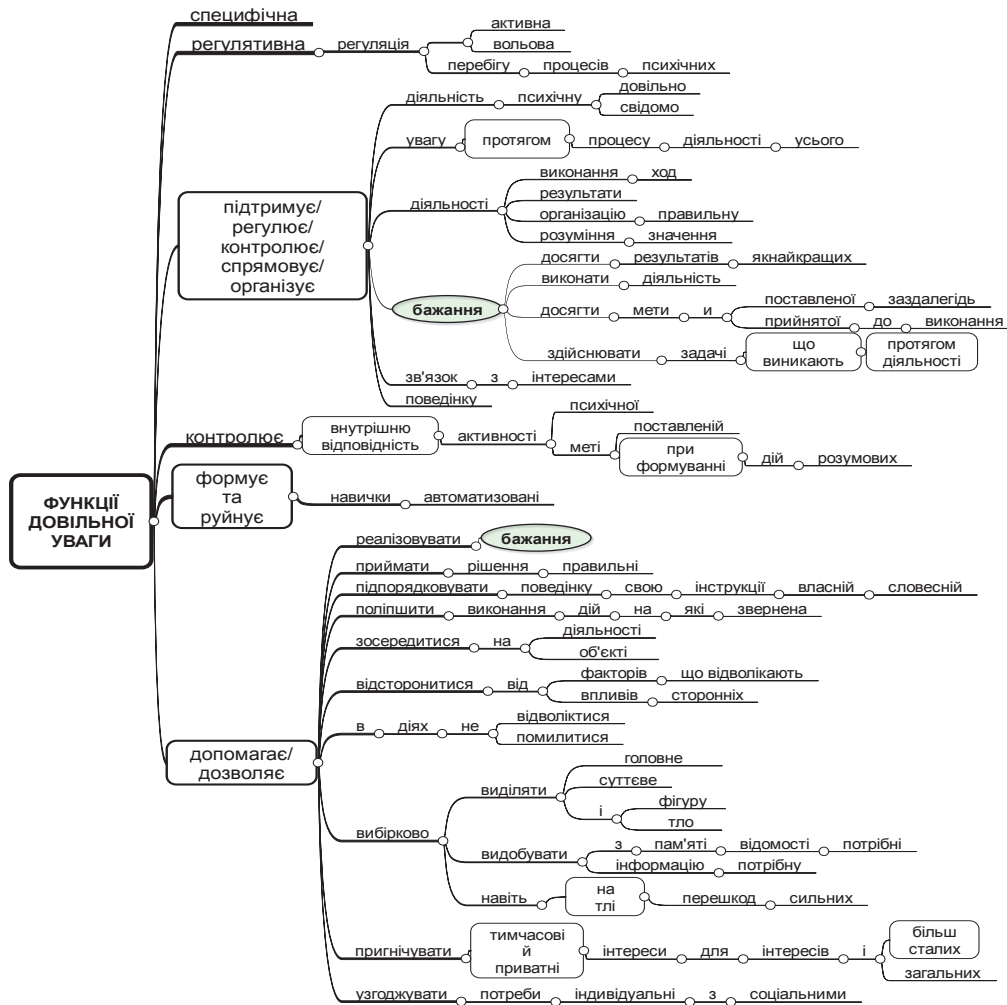

Рис. 2. Інтелект-мапа функцій довольної уваги

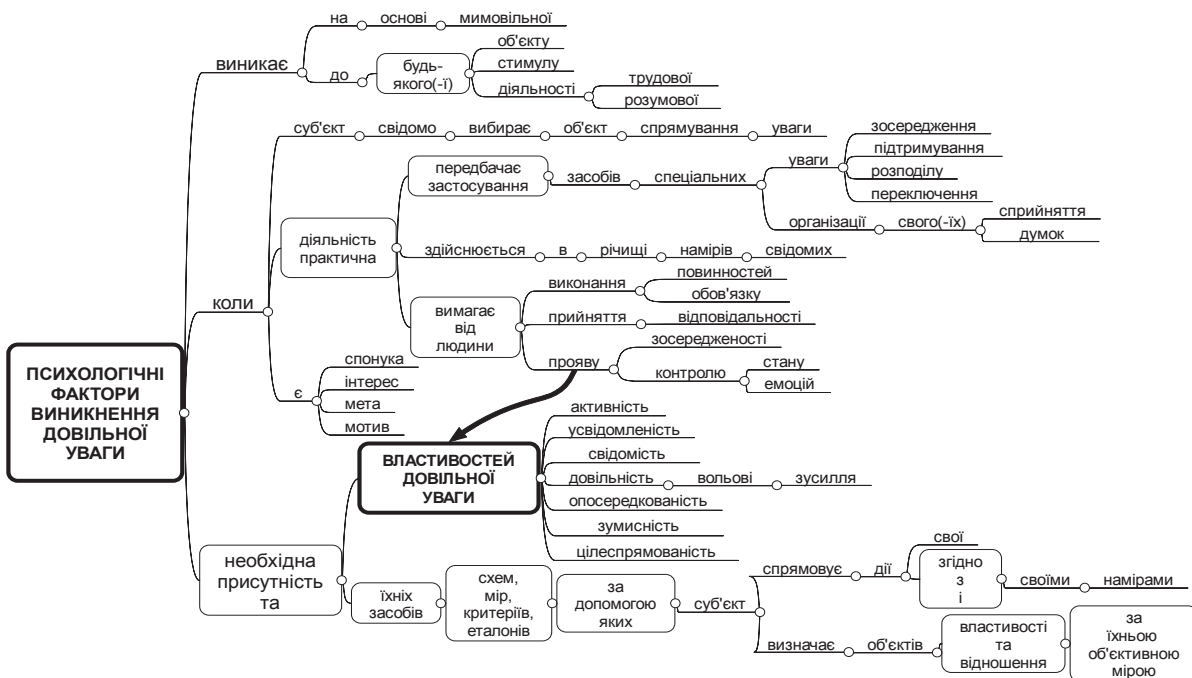

Рис. 3. Інтелект-мапа найбільш загальних психологічних факторів, що зумовлюють виникнення довольної уваги

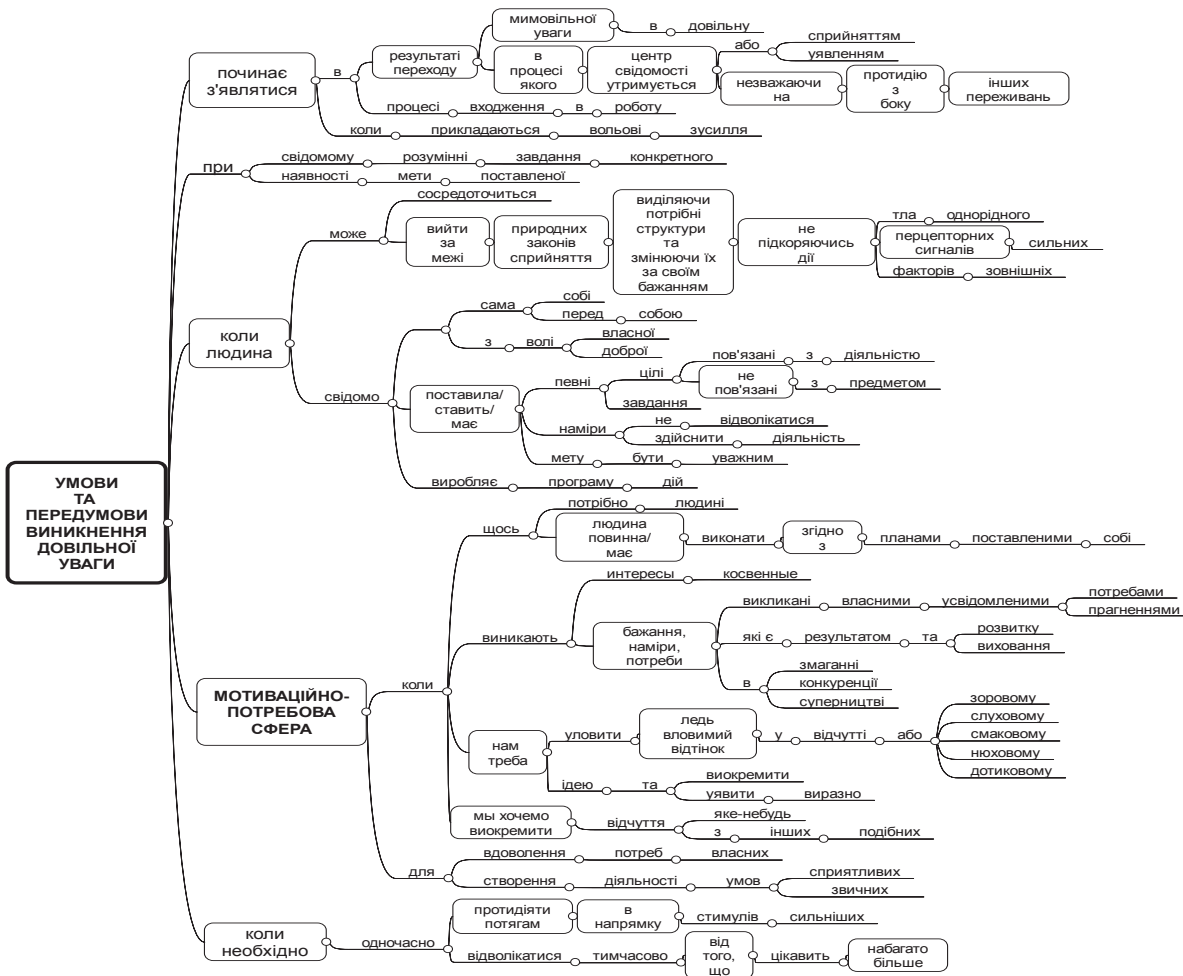

Рис. 4. Інтелект-мапа психологічних умов і передумов виникнення (активації) довільної уваги

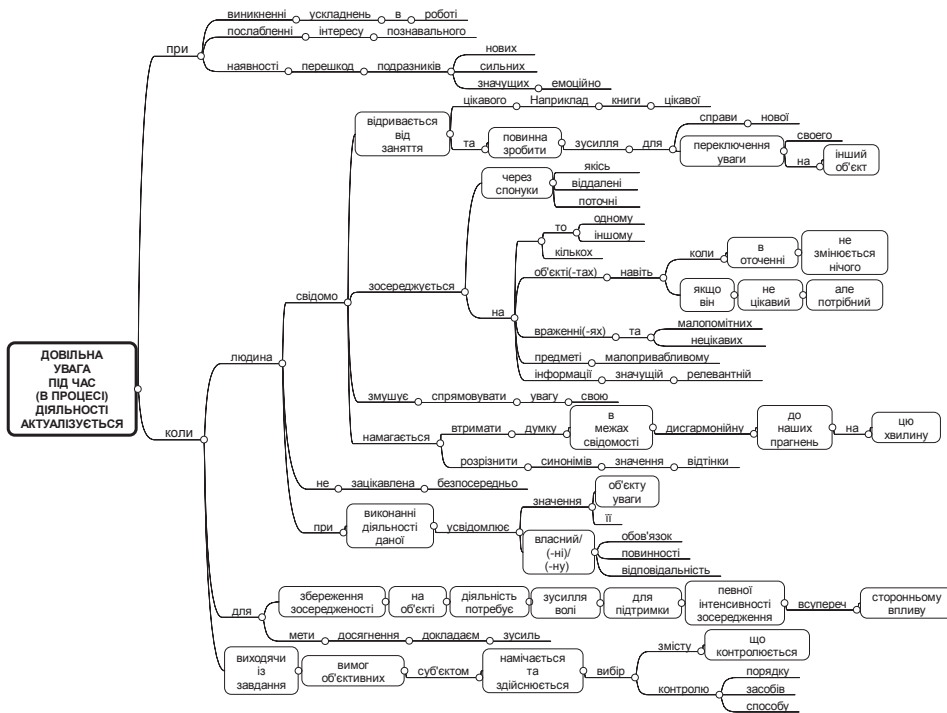

Рис. 5. Інтелект-мапа факторів, що призводять до актуалізації довільної уваги в процесі діяльності

настає втома, знижується концентрація, можливе переключення на новий об'єкт або перехід ДУ в мимовільну чи післядовільну. Так, помічено, що естрадний номер може здатися нудним, якщо він триває більше ніж 12 хвилин, спектакль чи фільм має захопити увагу глядача в перші 10–12 хвилин, інакше його можуть не схотіти переглядати далі, тощо [41, с. 80–84].

Причини й фактори виникнення довільної уваги. Причини та умови виникнення чи не виникнення ДУ до якогось об'єкта витікають із функцій, що виконує ДУ, зумовлених такими суб'єктивними факторами, як свідомі наміри людини [51, с. 121], постановка нею завдання [16, с. 236; 20; 51, с. 121], мети [10, с. 24; 16, с. 236; 47, с. 161; 51, с. 121], інтерес до результату діяльності [29, с. 192], мотиви, спонуки, усвідомлення обов'язку та повинностей під час виконання конкретного виду діяльності, звичка працювати й виконувати ту чи іншу діяльність як у сприятливих, так і в несприятливих умовах [35, с. 11]. Важливими причинами появи ДУ є контроль і самоконтроль, наприклад, у ситуації контролю та зосередження на власних переживаннях

музикою-виконавцем [19]. Виникнення ДУ можливе також у результаті свідомої спрямованості людини на міжособистісну конкуренцію, змагальність чи суперництво [55; 59], що безпосередньо пов'язані з мотивацією досягнення успіху і призводять до поліпшення якості діяльності шляхом звуження зони уваги. По суті, більшість із перерахованих факторів і причин виникнення ДУ пов'язані насамперед із цільовою настановою та зумовлюють психологічний механізм її виникнення. Так, наприклад, визначення мети, що її людині необхідно досягти, і зосередження на ній веде людину до планування своїх дій, моделювання засобів досягнення мети, оцінювання, корекції та контролю своїх дій. Усі ці процедури здійснюються під загальним контролем ДУ.

На відміну від мимовільної уваги, коло об'єктів ДУ є потенційно безмежним, оскільки її об'єкти не визначаються особливостями стимуляції й специфікою організму [16, с. 236]. Тим не менше, як уважає Д. Джонстон, людина запрограмована автоматично налаштовуватися на особистісно значущу інформацію [14, с. 99].

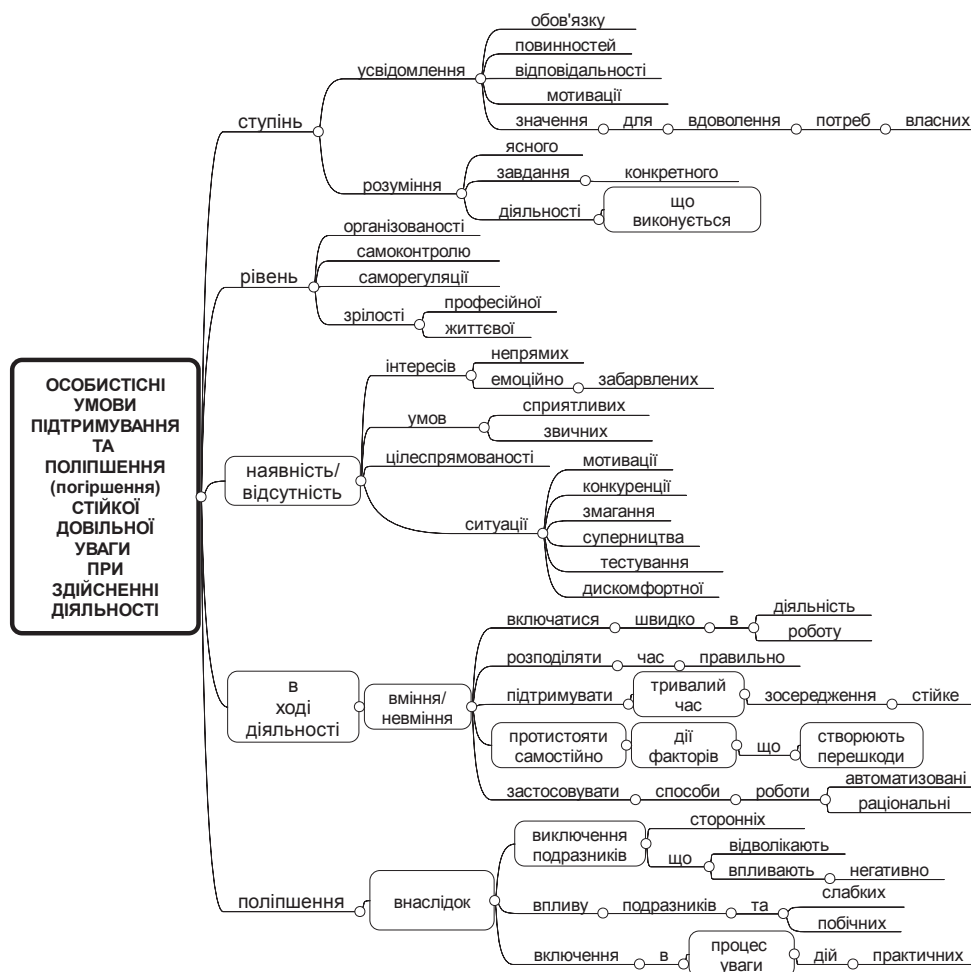

Рис. 6. Інтелект-мапа особистісних умов підтримки та поліпшення (погіршення) стійкої довільної уваги

Найбільш розповсюджені психологічні фактори та причини, що зумовлюють виникнення ДУ, для унаочнення ми подаємо в інтелект-мапі (рис. 3).

Умови й передумови виникнення (активації) довільної уваги. Ретельний контент-аналіз численних літературних джерел із застосуванням технології інтелект-мапування виявив, що поряд із факторами, що зумовлюють виникнення ДУ, існують також умови та передумови, які активують і готують нашу увагу до акту діяльності.

Як видно з поданої на рис. 4 інтелект-мапи, ДУ виникає на основі мимовільної як на етапі входження людини в роботу, так і в процесі самої діяльності. Головними умовами виникнення ДУ є наявність завдання й розуміння мети діяльності, а також усвідомлення їхнього значення та важливості. Крім того, у поточний момент часу людина повинна мати можливість для зосередження. У неї мають також бути сформовані передумови, пов'язані з її мотиваційно-потребовою сферою: її має бути поставлено в ситуацію, коли необхідно щось зробити згідно з наміченими планами або під тиском соціуму; коли є необхідність задовольнити свої потреби, але є й певні перешкоди для здійснення чи реалізації цього; якщо існують певні труднощі в ситуації, коли необхідно створити собі сприятливі або звичні умови діяльності; коли суб'єкт повинен виділити певний сенсорно-перцептивний сигнал або думку чи ідею на тлі інших і сильніших.

Ще однією важливою складовою активації ДУ є усвідомлення людиною необхідності протидіяти сильнішим внутрішнім і зовнішнім стимулам, потребам, потягам, бажанням тощо.

Ситуації виникнення довільної уваги. Беззаперечно, наявність передумов для виникнення ДУ не означає її неминучої появи. При цьому, ураховуючи, що така увага може переходити в мимовільну або післядовільну й назад, очевидно, що існують обставини, коли людині необхідно активувати ДУ. Ілюстрація, подана на рис. 5, унаочнює основні фактори, що призводять до актуалізації ДУ в процесі діяльності.

Отже, для здійснення людиною діяльності ДУ актуалізується в таких ситуаціях: виникають ускладнення в діяльності, з'являються різного роду перешкоди у вигляді нових, сильних або емоційно значущих подразників; людині необхідно докласти зусиль для досягнення цілей і вирішення поставлених завдань; слабшає інтерес до поточної діяльності або з'являються побічні інтереси; людині необхідно зосередитися на об'єкті діяльності, навіть якщо він нецікавий, малопривабливий і малопомітний;

необхідно докласти зусиль для переключення уваги з цікавої справи на іншу чи з одного об'єкта на інший; потрібно докласти зусиль, щоб утримати думку чи ідею, яка дисгармоніє з актуальними пориваннями, у межах свідомості; для зосередження на діяльності, для її виконання, підтримування, а також для переключення на неї людині необхідно застосовувати спеціальні засоби організації свого сприйняття й мислення.

Отже, ми бачимо, що факторами, що пробуджують і актуалізують нашу ДУ, є не випадкові зміни чи характеристики об'єктів, а цілеспрямована діяльність людини.

Фактори підтримування довільної уваги. Виникнення ДУ ще не свідчить про те, що вона буде тривалою й досягне своїх цілей. У зв'язку з цим ще одне важливе питання, яке варто висвітлити, – це розгляд факторів і умов, які дають змогу протягом достатньо довгого часу підтримувати довільність. Як відзначає більшість учених, основними серед них є вольові зусилля та засоби, що їх забезпечують. До таких засобів належать ті схеми, міри, критерії, еталони, за допомогою яких суб'єкт, згідно зі своїми намірами, спрямовує свої дії, а також за об'єктивною мірою об'єктів визначає їхні властивості й відношення [12, с. 136]. Важливою умовою утримання ДУ, на яку вказував ще Е. Тітченер [52], є мотиваційний аспект довільного акту. Наступна умова, яку згадували П.Я. Гальперін, С.Л. Кабільницька [12] і Ю.Б. Гіппенрейтер [38, с. 554], – це оснащеність суб'єкта спеціальними технічними методами реалізації діяльності. Інші важливі умови підтримування ДУ – це правильна організація діяльності [46, с. 109]; усвідомлення обов'язку та повинності в ході її виконання; ясне розуміння конкретного завдання діяльності, що виконується; звичні умови праці; виникнення побічних інтересів; створення сприятливих умов для діяльності, тобто виключення сторонніх подразників, що мають на неї негативний вплив [53]. Подібні, а також інші критерії підтримування ДУ можна виявити практично в будь-якій людській діяльності.

Основні умови підтримування та поліпшення (погіршення) стійкої ДУ подано на рис. 6.

Важливими факторами, що впливають на підтримання уваги на об'єкті діяльності нарівні з віком, є емоційно забарвлений інтерес, рівень розвитку таких особистісно-індивідуальних характеристик, як організованість, самоконтроль, саморегуляція і професійна зрілість, а також цілеспрямованість [19, с. 57].

Фактори, що ускладнюють довільну увагу. Поряд із факторами, що підтримують

ДУ, також є вказівки й на ті, які негативно впливають на її вольову організацію. При цьому практично всі вищенаведені фактори та умови підтримування ДУ (рис. 6) можуть призводити не лише до поліпшення якості ДУ, а й до її погіршення.

М.В. Жижина у своєму дослідженні формування виконавчої уваги в студентів-музик указує на такі причини, що призводять до зниження ефективності ДУ (ступеня її концентрації, погіршення динаміки зосередження й темпорального режиму функціонування тощо): а) неповнота уявлення студентами алгоритму функціонування уваги під час вирішення відповідного виконавчого завдання, тобто ускладнення з технологічного боку; б) послаблена мотивація діяльності передусім у підготовчо-репетиційний період [19, с. 56].

Нарівні з численними особистісними факторами, що призводять до погіршення ДУ, на неї можуть негативно впливати психічний і фізичний стан людини, а також ситуація, у якій вона знаходиться. До останніх можна зарахувати ситуації зовнішнього оцінювання людини (наприклад, оцінювання в ході тестування, конкурсу, співбесіди), міжособистісного суперництва, конкуренції, змагання тощо. Такі ситуації найчастіше призводять до погіршення уваги та якості виконуваної роботи, у зв'язку з тим що люди починають фокусувати свою увагу скоріше на можливому успіху/неуспіху, ніж на тому, як краще вирішити нагальне завдання чи виконати ту чи іншу діяльність [55, с. 155, 240–264].

Так звана «ситуаційна» активація також може викликати в людини зміщення фокусу уваги й стати перешкодою, що заважає здійснювати діяльність [55, с. 240], а також спричиняє негативно спрямоване звуження та перевпорядження уваги [55, с. 264]. У результаті такої активації в людини може настати сенсорне перевантаження чи когнітивний дисонанс.

Активація, викликана сенсорним перевантаженням, може призвести не лише до звуження уваги, а й до того, що в людини може виникнути пролонгований стрес, проблеми, пов'язані з якістю чи плануванням діяльності, порушитися процес сприйняття й інтеграції нової інформації тощо. Так, наприклад, тривалий стрес часто призводить до того, що увага людини фокусується переважно на тих стимулах зовнішнього середовища, які безпосередньо пов'язані із забезпеченням її виживання чи безпеки, а не на вирішенні актуальних для неї завдань [55; 59].

До факторів, що сприяють втраті чи погіршенню довільності, зараховують і когні-

тивний дисонанс, який найчастіше виникає в ситуації конфлікту під час розв'язання завдання, що вимагає від людини концентрації уваги на зовнішній і внутрішній інформації водночас. Так само як і під час сенсорного перевантаження, виникнення когнітивного дисонансу призводить до труднощів із фокусуванням чи концентрацією уваги, адже в більшості випадків люди зосереджуються на керуванні ситуацією та/або на контролі вхідної інформації [55, с. 248].

Перераховані ситуації, особливо в умовах неуспіху, можуть викликати різні негативні емоційні стани, такі як, наприклад, переживання, стурбованість, нервовість, тривогу, хвилювання, стрес, апатію, боягузливість тощо, або проблеми, пов'язані із самоповагою, сором'язливістю. Усе це також може сприяти відволіканню уваги й втраті довільності.

Висновки. Отже, можна зробити висновок про те, що довільна увага – це вищий психічний вид уваги, який має складну структуру, притаманний лише людині, а також онто- і філогенетично є продуктом розвитку цивілізації, формуючись тільки в результаті регулярної розумової й трудової діяльності. Довільна увага має вольовий, свідомий (усвідомлений, цілеспрямований, умисний, керований, контрольований), активний, а також опосередкований характер і виражається в загальній мобілізації психічної активності, яка спрямовує діяльність людини в певне річище. Довільна увага виникає переважно в конкурентних ситуаціях, у яких, з одного боку, відбувається процес свідомого вибору однієї з багатьох сильних конкуруючих або протилежно спрямованих цілей, завдань, думок чи ідей, надання переваги певній дії чи вчинку (або їхньому плану), інтересу, мотиву, спонуці, об'єктові, стимулу, потребі, бажанню, а також ухвалі одного рішення й варіанта його виконання тощо з подальшим спрямуванням і утриманням на них фокусу свідомості, а з іншого боку – довільне пригнічення уваги до всіх інших конкурентних психічних процесів. Результатом такої боротьби стає фокусування свідомості людини на процесі діяльності, а також на її результатах, виокремленні значущої та важливої інформації, предметних і речових об'єктах-стимулах. При цьому довільна увага безпосередньо не пов'язана з базовими потребами й практично не залежить від зовнішніх факторів і особливостей об'єктів, на яких вона спрямована, а її активація, керування, підтримування та контроль зумовлені соціальним і культурним середовищем, з одного боку, й особистісними факторами – з іншого.

Із погляду як філо-, так і онтогенезу до- вільна увага має соціальний і опосередко- ваний характер.

Серед основних функцій довільної уваги можна виділити селективну, регулятивну, організаційну, контрольну, підтримувальну, спрямовувальну, пригнічувальну, погоджу- вальну, а також формувальну й таку, що руйнує автоматизм.

Головними умовами виникнення довіль- ної уваги в певний момент часу є наяв- ність значущих завдань і цілей діяльності, а також наявність психологічних перешкод для їхньої реалізації. Людина повинна мати сформовані передумови, безпосередньо пов'язані з її мотиваційно-потребовою сферою, а також психологічну можливість і готовність до зосередження уваги, пов'я- зані передусім із емоційно-вольовою сфе- рою.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Ананьев Б.Г. Воспитание внимания школьника / Б.Г. Ананьев. – М.-Л. : Изд-во Акад. пед. наук РСФСР, 1946. – 52 с.
2. Апчел В.Я. Память и внимание – интеграторы психики / В.Я. Апчел, В.Н. Цыган. – СПб. : ЛОГОС, 2004. – 120 с.
3. Блейхер В.М. Толковый словарь психиатрических терминов: ок. 3 000 терминов / В.М. Блейхер, И.В. Крук ; под ред. С.Н. Бокова. – Воронеж : МО ДЭК, 1995. – 640 с.
4. Богозов Н.З. Психологический словарь / Н.З. Богозов, И.Г. Гозман, Г.В. Сахаров ; под ред. Н.Ф. Добрынина, С.Е. Советова. – Магадан, 1965. – 292 с.
5. Большая российская энциклопедия : в 30 т. / председатель науч.-ред. совета Ю.С. Осипов ; отв. ред. С.Л. Кравец. – М. : Большая Российская энциклопедия, 2006. – Т. 5 : Великий князь – Восходящий узел орбиты. – 2006. – 783 с.
6. Большая советская энциклопедия : в 30 т. / гл. ред. А.М. Прохоров. – М. : Советская энциклопедия. – Т. 5 : Вешин-Газли. – 1971. – 640 с.
7. Большая энциклопедия : в 62 т. – М. : ТЕРРА, 2006. – Т. 9 : Верхний Тагил – Война во Вьетнаме. – 2006. – 592 с.
8. Бухановский А.О. Общая психопатология : [пособ. для врачей] / А.О. Бухановский, М.Е. Литвак. – Ростов-на-Дону : Феникс, 2003. – 416 с.
9. Бьюзен Т. Супермышление / Т. Бьюзен, Б. Бьюзен. – Мн. : ООО «Попурри», 2003. – 304 с.
10. Воцилова Н.В. Специфика селективного внимания слабослышащих младших школьников и их сверстников с нормальным слухом : дисс. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.02 / Н.В. Воцилова. – СПб., 2007. – 139 с.
11. Выготский Л.С. Лекции по педологии / Л.С. Выготский. – Ижевск : Удмуртский университет, 2001. – 304 с.
12. Гальперин П.Я. Экспериментальное формирование внимания / П.Я. Гальперин, С.Л. Кабыльницкая. – М. : Директ-Медиа Паблишинг, 2008. – 223 с.
13. Гинецинский В.И. Пропедевтический курс общей психологии : [учеб. пособ.] / В.И. Гинецинский. – СПб. : Изд-во С.-Петерб. ун-та, 1997. – 200 с. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://psylib.org.ua/books/genec01/index.htm>.
14. Джонстон Д. Психология / Д. Джонстон. – М. : АСТ: ООО Астрель ; 2003. – 493 с.
15. Добрынин Н.Ф. О теории и воспитании внимания / Н.Ф. Добрынин // Психология внимания / под ред. Ю.Б. Гиппенрейтер, В.Я. Романова. – М. : ЧеРо, 2001. – С. 518–533 // Советская педагогика. – 1938. – № 8. – С. 108–122.
16. Дормашев Ю.Б. Психология внимания / Ю.Б. Дормашев, В.Я. Романов. – М. : Тривола, 1995. – 347 с.
17. Дубровина И.В. Психология : [учеб. для студ. сред. пед. учеб. заведений.] / И.В. Дубровина, А.М. Прихожан ; под ред. И.В. Дубровиной. – М. : Академия, 1999. – 464 с.
18. Еникеев М.И. История развития психологии : [учеб. пособ.] / М.И. Еникеев. – М. : ПРИОР, 2001. – 64 с.
19. Жижина М.В. Формирование исполнительского внимания студентов-музыкантов : дисс. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.01 / М.В. Жижина. – Саратов, 2001. – 220 с.
20. Карвасарский Б.Д. Клиническая психология : [учеб. для вузов] / Б.Д. Карвасарский. – СПб. : Питер, 2010. – 864 с.
21. Кондаков И.М. Психология. Иллюстрированный словарь / И.М. Кондаков. – СПб. : Прайм-Еврознак, 2007. – 783 с.
22. Лурия А.Р. Лекции по общей психологии / А.Р. Лурия. – СПб. : Питер, 2006. – 320 с.
23. Маклаков А.Г. Общая психология / А.Г. Маклаков. – СПб. : Питер, 2001. – 592 с.
24. Маркс К. Процесс производства капитала / К. Маркс // Маркс К. Сочинения : в 39 т. / К. Маркс, Ф. Энгельс. – М. : Гос. изд-во полит. лит-ры, 1960. – Т. 23. – 1960. – 907 с.
25. Мачинская Р.И. Формирование нейрофизиологических механизмов произвольного избирательного внимания у детей младшего школьного возраста : автореф. дисс. ... докт. биол. наук : спец. 03.00.13 «Физиология» / Р.И. Мачинская. – М., 2001. – 47 с.
26. Морозов А.В. Деловая психология. Курс лекций : [учеб. для высш. и средн. спец. учеб. заведений] / А.В. Морозов. – СПб. : Союз, 2000. – 576 с.
27. Немов Р.С. Психология : [учеб. для студ. высш. пед. учеб. заведений.] : в 3 кн. / Р.С. Немов. – М. : ВЛАДОС, 2003. – Кн. 1 : Общие основы психологии. – 2003. – 640 с.
28. Новейший философский словарь / сост. А.А. Грицанов. – Мн. : Изд. В.М. Скакун, 1998. – 896 с.
29. Общая психология : [курс лекций для первой ступени педагогического образования] / сост. Е.И. Рогов. – М. : ВЛАДОС, 1995. – 448 с.
30. Общая психология : [учеб. для студентов пед. ин-тов] / [А.В. Петровский, А.В. Брушлинский, В.П. Зинченко и др.] ; под ред. А.В. Петровского. – М. : Просвещение, 1986. – 464 с.
31. Первушина О.Н. Общая психология : [метод. указания] / О.Н. Первушина. – Новосибирск : Научно-учебный центр психологии НГУ, 1996. – 90 с.
32. Перлз Ф. Опыт психологии самопознания: практикум по гештальттерапии / Ф. Перлз, Р. Хефферлин, П. Гудмэн. – М. : Гиль-Эстель, 1993. – 240 с.

33. Перлз Ф.С. Внутри и вне помойного ведра / Ф.С. Перлз. – СПб. : Петербург-XXI век, 1995. – 448 с.
34. Позина М.Б. Психология и педагогика : [учеб. пособ.] / М.Б. Позина ; науч. ред. И.Ф. Неволин. – М. : Университет Натальи Нестеровой, 2001. – 97 с.
35. Полянчиков Д.В. Методика формирования игрового внимания у юных хоккеистов 11–12 лет : дисс. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.04 / Д.В. Полянчиков. – Омск, 2006. – 154 с.
36. Практикум з психології / за ред. Г.Г. Бикової. – Львів : Вища школа, 1975. – 183 с.
37. Психологический словарь / авт.-сост. В.Н. Копорулина, М.Н. Смирнова, Н.О. Гордеева, Л.М. Балабанова ; под общей ред. Ю.Л. Неймера. – Ростов-на-Дону : Феникс, 2003. – 640 с.
38. Психология внимания / под ред. Ю.Б. Гипперштейн, В.Я. Романова. – М. : ЧеРо, 2005. – 858 с.
39. Психология. Словарь / под ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского и др. – М. : Политиздат, 1990. – 494 с.
40. Психологічний словник / [за ред. члена-кореспондента АПН СРСР В. І. Войтка]. – К. : Вища школа, 1982. – 216 с.
41. Рамендик Д.М. Общая психология и психологический практикум / Д.М. Рамендик. – М. : Форум, 2011. – 304 с.
42. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии / С.Л. Рубинштейн. – СПб. : Питер, 2000. – 712 с.
43. Сидоров П.И. Введение в клиническую психологию : [учеб. для студ. мед. вузов] : в 2 т. / П.И. Сидоров, А.В. Парняков. – М. : Академический Проект ; Екатеринбург : Деловая книга, 2000. – Т. 1. – 2000. – 416 с.
44. Словарь практического психолога / сост. С.Ю. Головин. – Мн. : Харвест, 1998. – 800 с.
45. Современная психология: справочное руководство / отв. ред. В.Н. Дружинин. – М. : ИНФРА-М, 1999. – 688 с.
46. Степанов С.С. Популярная психологическая энциклопедия / С.С. Степанов. – М. : Эксмо 2005. – 672 с.
47. Столяренко Л.Д. Основы психологии / Л.Д. Столяренко. – Ростов-на-Дону : Феникс, 2000. – 672 с.
48. Страхов В.И. Внимание школьников в процессе труда / В.И. Страхов. – Саратов : Изд-во Саратовского ун-та, 1961. – 122 с.
49. Страхов В.И. Психология внимания : [учеб. пособ.] / В.И. Страхов. – Вып. II. – Саратов : Изд-во Саратовского ун-та, 1992. – 128 с.
50. Страхов И.В. Классификация видов внимания / И.В. Страхов // Вопросы психологии внимания. – Вып. 7. – Саратов : Изд-во Саратовского гос. пед. ин-та, 1975. – С. 3–12.
51. Тертель А.Л. Психология. Курс лекций : [учеб. пособ.] / А.Л. Тертель. – М. : ТК Велби ; Проспект, 2006. – 248 с.
52. Титченер Э. Учебник психологии : в 2 ч. / Э. Титченер. – М. : Издание т-ва «Мир», 1914. – Ч. 1-2. – 1914. – 514 с.
53. Учебное пособие по общей психологии / сост. Е.Ю. Черкашина. – Красноярск, 1999. – 83 с.
54. Философский словарь / под ред. И.Т. Фролова. – М. : Политиздат, 1981. – 445 с.
55. Фрэнкин Р. Мотивация поведения: биологические, когнитивные и социальные аспекты / Р. Фрэнкин. – СПб. : Питер, 2003. – 651 с.
56. Шапар В.Б. Сучасний тлумачний психологічний словник / В.Б. Шапар. – Х. : Прапор, 2007. – 640 с.
57. Шапарь В.Б. Словарь практического психолога / В.Б. Шапарь. – М. : АСТ ; Х. : Торсинг, 2005. – 734 с.
58. Щербатых Ю.В. Общая психология. Завтра экзамен / Ю.В. Щербатых. – СПб. : Питер, 2008. – 272 с.
59. Easterbrook J.A. The effect of emotion on cue utilization and the organization of behavior / J.A. Easterbrook // Psychological Review. – 1959. – Vol. 66. – P. 183–201.
60. Hodgson T.L. Attentional Orienting in Two-dimensional Space / T.L. Hodgson, H.J. Muller // The Quarterly Journal of Experimental Psychology. – 1999. – Vol. 52 (3). – P. 615.
61. Kahneman D. Attention and effort / D. Kahneman. – N. J. : Prentice Hall, 1973. – 245 p.
62. Neural networks underlying endogenous and exogenous visual-spatial orienting / [A.R. Mayer, J.M. Dorflinger, S.M. Rao, M. Seidenberg] // NeuroImage. – 2004. – Vol. 23 (2). – P. 534–541.
63. Posner M.I. Orienting of attention / M.I. Posner // Quarterly Journal of Experimental Psychology. – 1980. – Vol. 32. – P. 3–25.
64. Psiholoģijas vārdnīca / [G. Breslava redakcijā]. – Rīga : Mācību grāmata, 1999. – 157 lpp.
65. Theeuwes J. Exogenous and endogenous control of attention – the effect of visual onsets and offsets / J. Theeuwes // Perception & Psychophysics. – 1991. – Vol. 49 (1). – P. 83–90.